

MİR CƏLALİN

HEKAYƏLƏRİNDE CƏNUBİ AZƏRBAYCAN HƏYATININ TƏSVİRİ

Dədəbiyyatımız tarixində qüdrətli sənətkarlarımız Cənubi Azərbaycan mövzusuna zaman-zaman müraciət etmişlər. Əslində 200 ilə yaxın bölünüb-parçalandığımız giündən ədəbiyyatımız bütövlük həsrətini təbliğ etmiş, həm də bir an yaddaşlardan silinməsinə imkan verməmişdir. Təsadüfi deyil ki, hansı siyasi quruluşda yaşamasından asılı olmayaraq qüdrətli sənətkarlarımız türk ağrısı ilə bu mövzunu ədəbiyyata gətirmiş, hər sənətkar ona bədii çalar vurmuşdur.

Sovet siyasi rejimində də ədəbiyyatımız Güney problemine bigane qalmadı. İctimai-siyasi proseslər və ayrı-ayrı lokal hadisələr, güneyin tarihi keçmiş, bu günü və gələcəyi bədii ədəbiyyatda əksini tapdı, ədəbiyyatımızın ən aparıcı mövzusu Cənub dərdi, Cənub həsrəti oldu. Sovet dövründə bu mövzunun daha qabarıq meydana çıxmazı, insanların hiss və duygularına təsir etməsi, məfkurə və düşüncələrə hakim olması bəlkə də ikiyə parçalanmış Azərbaycan arasında keçilməz dəmir sədlərin daha da möhkəmləndirilməsindən irəli gəldi. Sovet ideologiyası Cənubi Azərbaycanda azadlıq və istiqal mütcadiləsini səhv yönə istiqamətləndirdi. Xalqın böyük zəhməti, qəhrəmanlığı, milli mücadiləsi bolşevizm hərəkatı, onun ayrı-ayrı liderlərinin adı ilə bağlanır, inqilabın Güneyə ixrac edilməsi kimi yanlış tendensiya tarixin və milletin böyük mübarizəsinin saxtalaşdırılması ilə neticələnirdi. Lakin bu qüsurlara, tendensiyalı yanaşmalara baxmayaq, poeziya, nəşr, dramaturgiya və ədəbiyyatşunaslığımızda Güneylə bağlı problemlərə önəm verilməsi millətimizin mənəvi baxımdan vahid, tam formada toparlanmasına əvəzsiz xidmət göstərdi. XI yüzilliyin ərəb dahisi Cahiz yazır: "Vətən sevgisi bütün insanları və bütün ölkələri çuqlayan bir xüsusiyət olmaqla yanaşı, türklərde başqa xalqlardan daha artıq, daha dərindir". Bəlkə eله ona görə də istər çar Rusi-

yası, istərsə də Sovet imperiyası dövründə Güneylə bağlı bir sıra əsərlər yaranmışdır.

Bu görkəmli sənətkarların sırasında adı hörmətən çəkilən yazıçılardan biri də ədəbiyyat tariximizə gözəl həkayələr və romanlar ustası kimi, yalnız bədii əsərlərlə deyil, həm də gözəl ədəbiyyatşunas-alim, tədqiqatçı və müəllim kimi yaddaşlarda qalan, bugünkü yaşı və orta nəslin tanınmış alimlərinin özünə ustad bildiyi Mir Cəlaldır. Yaradıcılığa başladığı ilk illərdən etibarən əsərlərində daha çox kəskin tənqidi satirik ruhu ilə seçilən yazıçı mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərin formallaşmasına, düzgün insani münasibətlərin yaranmasına, mənəvi təmizlik, gözəl milli adət-ənənələrin qorunub saxlanılmasına çox üstünlük verirdi. Hiss və duygularını daha çox real gerçeklikle uyğunlaşdırmağa çalışan sənətkar bəzən real gerçekliyin acı həqiqətlərlə üz-üzə gəldiyindən gördükərini və duyduqlarını ruhi-fikri tekamülündə ustalıqla sintez edirdi.

Altı səmballı roman müəllifi olan Mir Cəlal yaradıcılığının ilk illərindən ömrünün sonuna dək həkayə janrına mühüm önəm verdi. Çünkü insanın mənəvi cəhətdən terbiyə olunması, yeni ictimai münasibətlərin və əxlaqi keyfiyyətlərin yaranması, həqiqət və gözəlliyi tərənnüm etmək, milli-mənəvi dəyərləri gəncliyə çatdırmaq, varlığa, mühitə həssas yanaşmaq, hər cür mənəfiliyə qarşı mübarizə aparmaq istəyini ideoloji mühitin amansızlığı, sovet siyasi rejimi qarşısını ala bilməzdi. Mir Cəlal da yuxarıda dəyimiz xüsusiyətləri hər hansı bir məsələyə konkret baxışı, real təzad və ziddiyyətlərdən ustalıqla istifadə etməklə verirdi. İstər müharibə dövründə, istərsə sonrakı dinc quruluq illərində, bir sözlə, müxtəlif tarixi dövrlərdə müraciət etdiyi mövzuları ideya-estetik baxışla işləyib, istədiyi formaya salırdı. Onun Cənubla bağlı həkayələri xüsusilə seçilir. Doğrudur, bu mövzuda yazılmış həkayələr çoxluq təşkil etməsə də, müəllifin mövzuya yanaşma tərzi, bəzən onu düşündürən problemin əksər bədii əsərlərində olduğu kimi həkayənin daha dərin qatlarında gizlənməsi oxucunu bir qədər düşünməyə məcbur edir. Yaziçinin "Məşriq" və "Badam ağacları" həkayələri bu baxımdan daha xarakterikdir. İlk baxışda guya hər şey sovet rəhbərinin şəklinin xalça üzərinə köçürülməsindən gedir. Lakin ayıq oxucu burada çox mətləblərdən hali olur. Əvvəla əsərin qəhrəmanının adının Ləbbeyk olması məsələsini açmağa çalışaq. Ləbbeyk sözünün mənəsi verilən hər hansı icranın sözsüz-şərtisiz yerinə yetirilməsi, "baş üstə", "bu saat" məhiyyətini daşıyır. Ərbəbin da toxuların sırasında heç kimə yox, məhz ona müraciət etməsi, anlaşma zamanı fars dilini bilmədiyi üçün ərbəbin onun toxuduğu xalçanı hansı

sərtlərlə, hansı qiymətə xariciyə (rusa) satması məqamı maraqlıdır. Bir Azərbaycan türkünün əlinin zəhməti və alın tərile hasılə gələn xalçanı bir xarici digər bir xariciyə satır. Başqa bir məsələ isə fars şovinizmindən qidalanan rejimin Azərbaycan xalqına bəslədiyi qorxu hissini yazıçının çox qısa və sərrast ifadə etməsidir. Həbs olunub hansı tərəfə aparıldığı belə melum olmayan oğlunun dərdi atanın ümidi kəşmişdi. Gecə bütün aləm sükuta bürünüb yatanda Məşriq kişi məscidin məhrabına tərəf yürüür və qışqırkırdı: Oğlumu, gözümün işığını səndən istəyirəm, Ya rəbbim! Evinən çıxmayaçağam, oğlumu ver! Kişiinin səsinə adamlar ayağa qalxdılar, minberdə əyleşən bir əmməməlinin işarəsi ilə xidmətçilər Məşriqi hop götürüb küçəyə atıldılar.

Qoca Məşriq qollarını qaldırıb, yumruqlarını göydə sıxır, sanki darmalarını silkələyib, gənclik günlerini xatırlayıb, ürəyindən qüvvət istəyirdi. Oğluna qovuşmağa can atırdı.

Təbii ki, əsərdə sovet siyasi rejiminin mahiyyətindən doğan bəzi məqamlar var. Lakin Mir Cəlal qüdrətli qələmi, ürəyində vətən və millət sevgisi olan bir yazıçı kimi bəzən vermək istədiyi ideyani sovet ideologiyasının tələb etdiyi pərdəyə bürüyərək oxucusuna təqdim edir. Elə sənətkarın böyüküyü də bundadır.

"Badam ağacları" əsərinin əvvəlində verilən bir cümlə nəinki həkayənin mahiyyətini, eyni zamanda Mir Cəlalin müraciəti ilə sanki oxucu əsl düşmənin kim olması haqqında düşünməyə məcbur olur. "Ədalət! Yaşıdlarınla gəlin-gəlin oynamalı vaxtında səni çöllərə salanları, vətənini, xanimanın, şərəfini tapdayanları tanışırısanmı, qızım?". Bu həmin düşməndir ki, tarixin qara dövrlərində qılıncını sağa-sola oynatmaqla minlərce çıraqları söndürmiş, nə qədər insanları və bəzən bütöv xalqları vətənsiz qomyuşdu. Bu o düşməndir ki, insanların yaşamaq ümidi, inamını məhv etmişdi. Çünkü ölüm, qırğın, viranəlik və dəhşətli zülmün hökm sürdüyü bir məməkətdə usaqlar da xoşbəxt ola bilməz.

Hekayədə hər şey Ağarzanın bütün ümidi bəzənmiş, dişlə-dırnaqla becərib yetişdirdiyi badam ağaclarının kəsilməsiyle başlayır. Ac-yalavac dolanan, hətta balası Ədalətə belə badamı əsirgəyen Ağarzanın əsl fəciəsi onun sahəsinin Marşal planına düşməsidir. Qərbin demokratik dəyərlərdən çox xalqa zidd olan Marşal planının ölkəyə getirilməsi xalqın felakəti idi. Yazıçının ustalığı ondadır ki, o, Cənubi Azərbaycan xalqının fəciəsini, ağır həyat şəraitini, ümumiləşdirilmiş fakt və detallarla verməklə yanaşı, həm də imperializmin, təcavüzkarlığın əsl mahiyyətini aça bilmışdır. Bu əsər həm də müstəmləkə xalqlarını zülmə boyun əyməməyə, əsarətə qarşı olmağa, mübarizəyə səsleyir. "Badam ağacları" hekayesi yalnız Mir Cəlalin yaradıcılığında deyil, mübaliğəsiz demək olar ki, Azərbaycan nəsində müstəsna yeri olan əsərdir.

Almaz ƏLİQİZİ,
BDU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru.